

Wolvenmeldpunt Jaarrapportage 2018

Ellen van Norren

2018.30
Rapport van de Zoogdierverseniging
In opdracht van BIJ12

Wolvenmeldpunt Jaarrapportage 2018

Rapport nr.:	2018.30
Datum uitgave:	8 mei 2018
Status	Definitief
Auteur:	Ellen van Norren
Foto voorkant:	Jaap van Leeuwen, Wolven in Nederland vrijwilliger, wolvin Veluwe 15 sep 2018
Kwaliteitscontrole:	Maurice La Haye
Productie:	Steunstichting VZZ, in rapport vermeld als de Zoogdierverseniging
	Bezoekadres: Toernooiveld 1 6525 ED Nijmegen
	Postadres: Postbus 6531 6503 GA Nijmegen
	Tel.: 024 7410500 secretariaat@zoogdierverseniging.nl www.zoogdierverseniging.nl
Gegevens opdrachtgever:	BIJ12 Leidseveer 2 3511 SB Utrecht
Contactpersoon opdrachtgever	Daan Jacobs

Dit rapport kan geciteerd worden als:

Norren, van E., 2018. Wolvenmeldpunt Jaarrapportage 2018. Rapport 2018.30. Bureau van de Zoogdierverseniging, Nijmegen.

De Steunstichting VZZ, onderdeel van de Zoogdierverseniging, is niet aansprakelijk voor gevolgschade, alsmede voor schade welke voortvloeit uit toepassingen van de resultaten van werkzaamheden of andere gegevens verkregen van de Zoogdierverseniging; opdrachtgever vrijwaart de Stichting VZZ voor aanspraken van derden in verband met deze toepassing. Niets uit dit rapport mag worden veeveelvoudigd en/of openbaar gemaakt worden d.m.v. druk, fotokopie, microfilm of op welke andere wijze dan ook, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de opdrachtgever hierboven aangegeven en de Zoogdierverseniging, noch mag het zonder een dergelijke toestemming worden gebruikt voor enig ander werk dan waarvoor het is vervaardigd.

INHOUDSOPGAVE

Samenvatting	3
1 Inleiding	4
2 Werkwijze en taakverdeling.....	5
3 Resultaten	7
3.1 Communicatie en Persvoorlichting	7
3.2 Meldingen in 2018.....	7
3.3 Opleiding en training	8
3.4 Aantal wolven in 2018	9
3.5 Overzicht wolven 2018.....	10
3.6 Schadegevallen bij landbouwhuisdieren.....	13
3.7 Goudjakhals	13
4 Conclusies en aanbevelingen	14
5 Bronnenlijst	15
Bijlage 1: Overzicht van persvoorlichting	16
Bijlage 2: Naturetoday berichten 2018.....	19
Bijlage 3: Schapenkills 2018	20

Samenvatting

Het jaar 2018 kan met recht het 'Jaar van de Wolf' worden genoemd voor Nederland. In 2018 zijn er t/m 1 december acht zwervende wolven vastgesteld in Nederland. In de buurlanden is sprake van vestiging van wolven direct over de grens: bij Meppen (D) en bij Leopoldsborg (B). Ook op de Veluwe is sinds eind juli een vast territorium aanwezig van een wolvin met inmiddels een partner. Het aantal meldingen van wolven is eveneens fors toegenomen: van ongeveer 250 in 2017, naar ongeveer 1600 in 2018. Het aantal C1 en C2 meldingen staat op 1 december op 40 (bevestigde schadegevallen niet meegerekend).

De enorme toename aan meldingen is opgevangen dankzij 9 extra vrijwilligers, het instellen van regio-coördinatoren, het automatiseren van de website, het opleiden van een grote groep professionals en vrijwilligers en door meer uren te besteden aan coördinatie, validatie en persvoorlichting.

De minimaal 8 verschillende wolven en de enorme toename van het aantal meldingen hebben geleid tot een aantal hoogtepunten bij het wolvenmeldpunt. Zo is op de Veluwe actieve monitoring opgestart, met als resultaat het aantonen van een gevestigde wolf op de Veluwe, het lokaliseren van wolvenkeutels en het volgens protocol vastleggen van het 1^e officiële wolvenspoor. Een ander hoogtepunt was het selecteren, aannemen en opleiden van 9 nieuwe vrijwilligers waarmee meldingen konden worden afgehandeld. Voor het wolvenmeldpunt was ook het in gebruik (moeten) nemen van de geautomatiseerde website voor het snel kunnen afhandelen van meldingen een belangrijke stap voorwaarts. En tot slot was de cursus met 25 betrokkenen van WIN inclusief vrijwilligers in Sachsen-Anhalt een zeer geslaagde bijeenkomst.

De jaarrapportage van het wolvenmeldpunt over 2018 is ook in getallen uit te drukken (bijgewerkt t/m 1 december 2018):

- Aantal aangetoonde wolven in Nederland in 2018: 8 individuen
- Meldingen bij het wolvenmeldpunt 2018: ongeveer 1600 (ongeveer 250 in 2017)
- Vragen via het contactformulier: 520
- C1 meldingen (bevestigd wolf): 30 (tegen 4 in 2017 en 1 in 2015)
- C2 meldingen (waarschijnlijk wolf): 10
- 5 Provincies met 'hun eerste wolf in 150 jaar': Fryslan, Flevoland, Utrecht, Noord-Brabant en Limburg
- Langste gedocumenteerde spoor: 715 m
- Mensen bij Wolven in Nederland: 30
- Nieuwe vrijwilligers: 9
- Totaal aantal vrijwilligers: 11
- Op cursus geweest: 25 personen (Sachsen-Anhalt) +20 personen (DNA)
- Bezoeken aan de website: 176.690
- Persmomenten wolvenmeldpunt: 90
- Nature Today berichten: 15
- Aantal clicks op Facebook: 765.000
- Lezingen (door heel Nederland): >60

1 Inleiding

Het wolvenmeldpunt van Wolven-In-Nederland (WiN), onder leiding van de Zoogdierverseniging, heeft als doel om waarnemingen en meldingen van wolven in Nederland te valideren en het zondig inschakelen van externe hulp om waarnemingen of meldingen te verifiëren, bijvoorbeeld met behulp van DNA-onderzoek en/of internationale expertise. Dankzij het meldpunt is het mogelijk om te monitoren wanneer, waar en hoeveel wolven vanuit Duitsland de grens met Nederland overkomen of hoeveel wolven aanwezig zijn in Nederland. Voor het registreren van waarnemingen en meldingen wordt nauw samengewerkt met WENR (Alterra) en BIJ12-Faunafonds, maar ook met terrein beherende organisaties.

De werkzaamheden van het meldpunt bestaan uit de volgende taken en activiteiten:

1. Wolvenmeldpunt

WiN draagt zorg voor een ingericht en voldoende bemand meldpunt (ook voor schademeldingen). Deze is via de website, per mail en per telefoon 24/7 te bereiken.

2. Validatie

Validatie van de binnengekomen waarnemingen door een pool van professionals en vrijwilligers. Alle zekere en waarschijnlijke meldingen van wolf (categorie C1 en C2) worden door WiN, onder embargo, ingevoerd in de Nationale Databank Flora en Fauna (NDFF). Bij een serieuze verdenking van de aanwezigheid van een wolf kan door WiN ook overgegaan worden tot veldonderzoek of monsternamen om de determinatie te bevestigen. Hierbij wordt volgens vastgestelde protocollen gewerkt. Het onderzoeken van landbouwhuisdieren die mogelijk door een wolf zijn aangevallen is primair een taak van het faunafonds, maar kan na overleg ook door WiN worden uitgevoerd.

3. Communicatie

WiN geeft op haar website aan welke werkzaamheden in opdracht van BIJ12 worden verzorgd en deelt actief informatie met betrekking tot wolven in Nederland of relevante informatie uit het buitenland. WiN is volgend als het gaat om communicatie rondom zekere waarnemingen van wolf in Nederland. De afspraak is dat de provincies de lead hebben in de communicatie over de aanwezigheid van wolf in een specifieke provincie. Het uitgangspunt in de communicatie en persvoorlichting vanuit WiN is het tonen van begrip voor de emoties die gepaard gaan bij de terugkeer van wolf in NL en het benadrukken dat in de discussie over de terugkeer van de wolf feiten leidend moeten zijn, maar dat er ook zeker ruimte en begrip is voor emoties en andere invalshoeken.

2 Werkwijze en taakverdeling

De WiN taken en activiteiten worden uitgevoerd door 30 professionals en vrijwilligers. De taakverdeling is als volgt:

Penvoerder/secretariaat

Het secretariaat en penvoering wordt verzorgd door de Zoogdierverseniging (door Ellen van Norren). De penvoerder onderhoud contact met de opdrachtgever (BIJ12), coördinatoren van het wolvenmeldpunt en onderaannemers. De penvoerder levert eenmaal per jaar een jaarrapportage aan BIJ12, is verantwoordelijk voor de financiële administratie van het wolvenmeldpunt en organiseert tweemaal per jaar een WIN overleg.

Coördinatie meldpunt

De Zoogdierverseniging zorgt ervoor dat het meldpunt te allen tijde bereikbaar is voor meldingen per telefoon en per e-mail. WiN heeft twee vrijwilligers-coördinatoren: Elze Polman (Zoogdierverseniging) en Bart Beekers (ARK Natuurontwikkeling). Zij werven nieuwe vrijwilligers en instrueren de vrijwilligers bij hun activiteiten.

De werkzaamheden van het meldpunt bestaan uit:

- Selecteren en werven van vrijwilligers en regionale wolfadviseurs. Het meldpunt krijgt wekelijks verzoeken van geïnteresseerde vrijwilligers die zich willen inzetten voor de wolf. Op dit moment is er een 'vrijwilligers'-stop, maar serieuze kandidaten worden 'geregistreerd' voor mogelijke uitbreiding in de toekomst.
- Het begeleiden van vrijwilligers: vraagbaak, bijeenkomsten, veldbezoek/sporenonderzoek, materialen, organisatie cursussen en coördineren van lezingen.
- Afstemmen en invulling van de 24/7 telefoondienst/doorschakelen van meldingen m.b.t. schade aan landbouwhuisdieren naar BIJ12.
- Afstemming binnen de pool van professionals (validatoren)/validatie meldingen (indien nodig sporenonderzoek).
- Automatisering meldpunt, waaronder verdere ontwikkeling van het meldformulier op de site en toegankelijkheid database (met link naar de NDFF).
- Afstemming communicatie over wolven vanuit het meldpunt.
- Input leveren ten behoeve van verdere beleidsontwikkelingen (o.a. Interprovinciaal wolvenplan).
- Overleg en communicatie met provincies en terreinbeheerders.

Validatie

De professionele en vrijwillige validatoren zijn er gezamenlijk voor verantwoordelijk dat de binnengekomen meldingen, idealiter binnen 24 uur, maar tenminste binnen 48 uur worden gevalideerd. Elke maand is er één validator die ook de telefonische meldingen registreert en schademeldingen beantwoordt. De professionele validatoren zijn: Bart Beekers (ARK), Glenn Lelieveld (Zoogdierverseniging), Maurice La Haye (Zoogdierverseniging), Dick

Klees (Studio Wolverine), Leo Linnartz (ARK) en Roeland Vermeulen (FREE Nature). Elze Polman (Zoogdierverseniging), Ellen van Norren (Zoogdierverseniging) en Edo Hiemstra (op persoonlijke titel) verzorgen ook telefoondienst. Als handleiding bij validatie wordt uitgegaan van de informatie op dbb-wolf.de.

Beoordelen meldingen

Er zijn op dit moment 10 vrijwilligers actief voor het meldpunt van WIN, daarvan zijn er 9 in 2018 gestart. De vrijwilligers die in 2017 actief waren zijn respectievelijk in dienst gekomen van de Zoogdierverseniging, gaan werken bij het wolvenbureau in Sachsen Anhalt of gestopt. De huidige vrijwilligers zijn: Edo Hiemstra, Bas Custers, Jaap van Leeuwen, Jeroen Kloppenburg, Joep van Belkom, Joliene Wennink, Niels Gilissen, Carolien Koldyk, Karin Koldyk en Lia Rijnveld. Verder is er een vrijwilliger voor een update van de website, dit is Anne-Marie Arnold.

3 Resultaten

3.1 Communicatie en Persvoorlichting

In 2018 zijn er meer dan 90 persmomenten geweest voor radio en tv, waarbij namens WiN/Wolvenmeldpunt interviews zijn gegeven of informatie is gegeven over de terugkeer van de wolf naar Nederland (bijlage 1). Het overzicht omvat interviews voor radio en tv, beantwoording van vragen voor kranten en digitale nieuwssites en bijdragen voor boeken en tijdschriften. Persvoorlichting is uitgevoerd door Leo Linnartz, Dick Klees, Roeland Vermeulen, Maurice La Haye, Glenn Lelieveld, Roel Korbee, Elze Polman. Overige communicatie: Twan Teunissen (ARK), Rebecca Reurslag en Glenn Lelieveld.

Belangrijke communicatiekanalen voor Wolven in Nederland zijn:

- Website WiN: 176.690 bezoeken gehad, door 123.668 unieke gebruikers;
- Nature Today berichten: 15 berichten (bijlage 2). Nature Today berichten van WIN worden zeer vaak gelezen in vergelijking met andere berichten: in 2018 werd bekend dat drie berichten het haalden tot de top 25 van best gelezen Nature Today berichten in 2017;
- Op Facebook zijn onze berichten 765.000 keer gelezen. Op Twitter zijn 4500 volgers. In een maand zonder nieuws worden 20000-30.000 mensen bereikt. In 4 maanden mét nieuws steeg dit boven 100.000, met maxima van 126.000 in maart en 116.000 in augustus;
- Expositie over de wolf in Duurzaamheidscentrum Assen (t/m okt 2018)
- Lezingen: in 2018 zijn ongeveer 60 lezingen gegeven voor diverse groepen in bibliotheken, bij schapenboeren, een symposium van dierenartsen, IVN, natuur- en milieucentra, bezoekerscentra etc.;
- Voorlichtingsdagen. Het WNF organiseerde met Leo Linnartz een zeer goed bezochte voorlichtingsdag over wolven om burgers te leren hoe ze een wolf kunnen herkennen.

3.2 Meldingen in 2018

Om het grote aantal meldingen te kunnen verwerken is de website zodanig aangepast, dat direct aanvullende vragen moeten worden beantwoord en dat een melding direct op kaart wordt gezet. Meldingen komen nu vollediger binnen dan vroeger via het vragenformulier en de melding kan eenvoudig worden verwerkt via het afhandelscherm. Hierdoor is er minder overleg nodig met de melder en kost het afhandelen van een melding minder tijd (zie figuur 2 en 3).

Actieve monitoring

Naar aanleiding van de eerste melding van een wolf op de Noord-Veluwe is een actieve monitoring opgezet. Vrijwilligers zijn in 2018 gestart met het systematisch aflopen van de Noord-Veluwe voor het zoeken van keutels en loopsporen. Er is een regio-coördinator aangesteld: Mirte Kruit van Natuurmonumenten. Vanuit het Wolvenmeldpunt is in overleg met terreinbeheerders en provincie gecommuniceerd over het operationele netwerk van vrijwilligers en adviseurs (o.a. Veluwe-Noord) en de eerste

cameravalbeelden die werden gedeeld. Zie ook

<https://www.wolveninederland.nl/nieuws/vrijwilligersnetwerk-legt-wolf-vast-op-cameraval-veluwe>

Regio-coördinatie

Ook in andere delen van Nederland zijn regio-coördinatoren (wolfadviseurs) aangesteld om contacten te onderhouden met terreinbeheerders, om meldingen in samenwerking met vrijwilligers af te handelen en snel in het veld ter plaatse te kunnen zijn. Het gaat om regio-coördinatoren (wolfadviseurs) in Drenthe (Aaldrik Pot), Drenthe/Overijssel/Achterhoek (Roel Korbee) en Overijssel (Mark Zekhuis).

Specialisten spoorzoeken

Ook zijn drie specialisten voor spoorzoeken in het netwerk opgenomen: René Nauta, Jeroen Kloppenburg en Michel Grobbe.

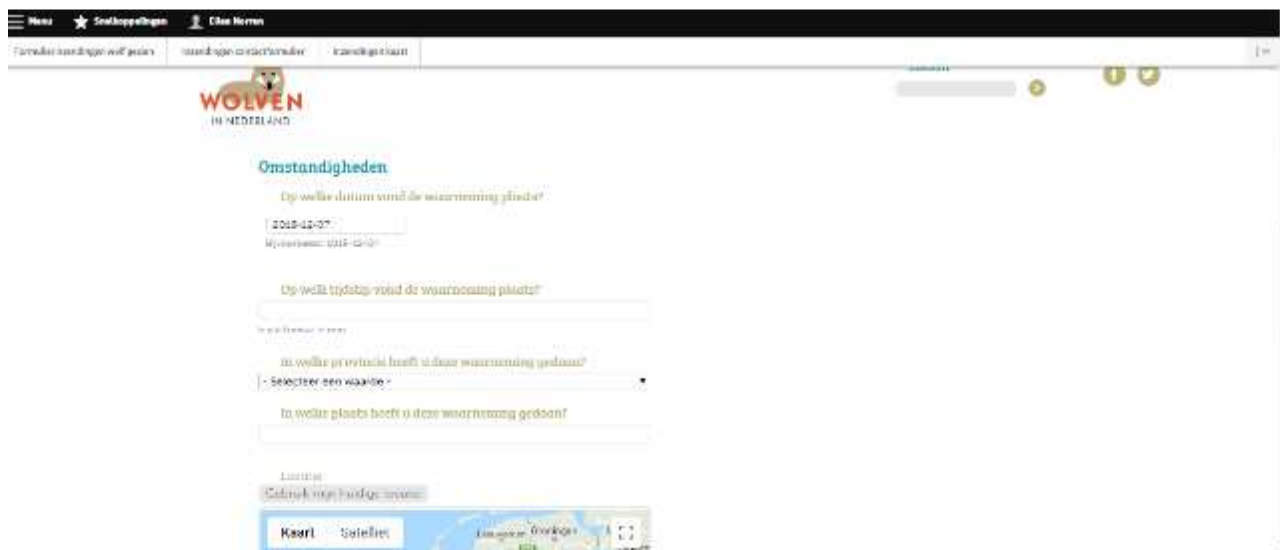
3.3 Opleiding en training

In september zijn 25 vrijwilligers en professionals van het WiN/wolvenmeldpunt op cursus geweest bij het Wolfsbureau in Sachsen-Anhalt. De cursus vond plaats aan de rand van de Lüneburgerheide. Op het programma stond het zoeken van keutels, inmeten van loopsporen en het documenteren van sporen via de protocolformulieren. Ook gingen de deelnemers bij diverse schaapskuddes langs die zijn beschermd met stroomdraad en kuddebewakingshonden.

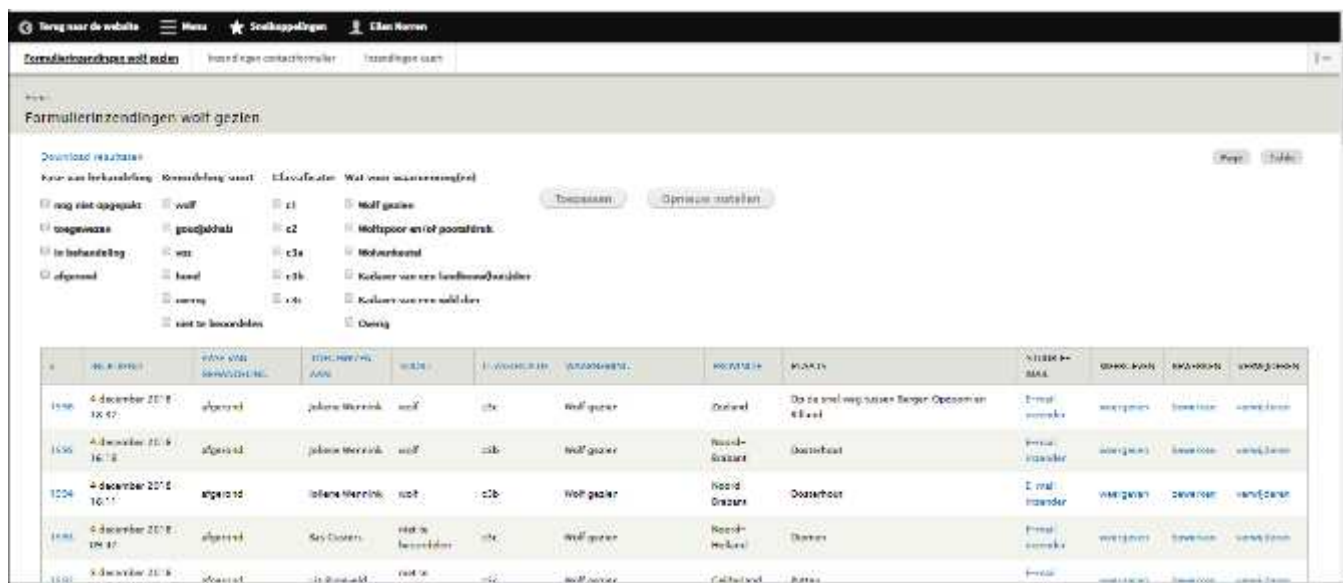
In november zijn 20 professionals van het wolvenmeldpunt op cursus geweest bij Wageningen Environmental Research, om te leren een prooidier te onderzoeken op kenmerken van wolvenaantallen en het afnemen van DNA.

Figuur 1: Op cursus Sachsen-Anhalt.

Figuur 2: Website, voorbeeld van vragenformulier

Figuur 3: Website, voorbeeld van het afhandelscherm voor vrijwilligers

3.4 Aantal wolven in 2018

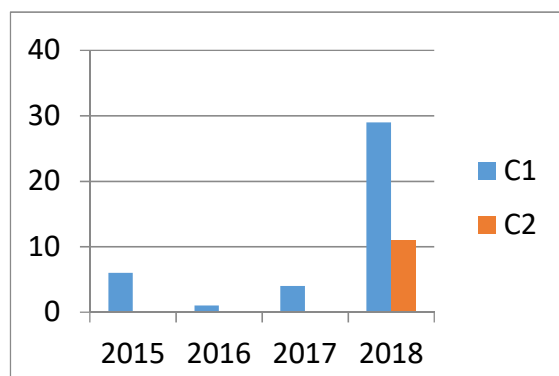
In 2018 zijn, voor zover bekend (stand t/m 1/12/18), acht verschillende wolven vastgesteld in Nederland. Het aantal C1 en C2 meldingen (DNA, foto, video, spoor dat aan bepaalde eisen voldoet) is toegenomen van vier in 2017 tot bijna 40 in 2018 (zie Figuur 4). Het aantal *meldingen* is ten opzichte van 2017 enorm toegenomen: van ongeveer 250 in 2017, naar ongeveer 1600 in 2018.

De eerste signalen tekenen zich af van vestiging. Bij Meppen (D) zijn in het voorjaar welpen geboren binnen een afstand van 30 km van de Nederlandse

grens, waardoor de kans bestaat dat Nederlands grondgebied onderdeel uitmaakt van het territorium.

Bij Leopoldsburg (B) is net over de grens een wolvenpaar gevestigd. Beide wolven zijn los van elkaar door Nederland gezworven.

En sinds eind juli bevindt zich een wolvin op de Noord-Veluwe (die sinds voorjaar 2019 officieel is gevestigd en inmiddels een partner heeft gevonden).

Figuur 4 Aantal C1 en C2 meldingen (stand 1-12-2018)

3.5 Overzicht wolven 2018

Deze paragraaf geeft een gedetailleerde beschrijving van de acht wolven die in 2018 zijn gesignaleerd, zie hiervoor ook tabel 1.

Het jaar begint met op 1 januari de eerste wolf in 150 jaar in Brabant (tabel 1). Naya, een 2-jarige gezenderde wolvin uit Duitsland loopt vrij onzichtbaar door Oost- en Zuid-Nederland en Naya wordt op 2 januari de eerste wolf van Vlaanderen. Duitsland heeft enkele mensen in Nederland hierover ingelicht, maar de precieze locatie wordt stilgehouden om verstoring van het dier te voorkomen. Pas als zij zich vestigt wordt de locatie bekend gemaakt door de Vlaamse overheid.

In februari worden schapen gepakt in Limburg. Op 25 september blijkt uit de DNA-monitoring van Wageningen Environmental Research (Alterra) dat deze wolf vlak daarna is doodgereden bij Opoeteren in Vlaanderen.

Tabel 1. Overzicht van wolven in Nederland in 2018

	Geslacht	ID	Route	Periode
1	Vrouw	GW680f	Drenthe, Overijssel, Gelderland, Limburg, Noord-Brabant – Leopoldsburg Vlaanderen	Dec 2017-2 jan 2018
2	Man	GW913m	Limburg – doodgereden in Opoeteren (B)	Februari
3	Man	GW955m	Gelderland via de Nederrijn door Bennekom, 1 ^e wolf van Utrecht – Veluwe, daarna niet meer vastgesteld.	Februari
4	Man	GW953m	Midden-Drenthe – Duitsland	Maart-mei
5	Man	GW979m	Fryslan – Flevoland – Betuwe – Brabant - Leopoldsburg (B)	Mei-juli

6	Vrouw	GW998f	Midden-Drenthe – Veluwe	Maart-heden
7	Vrouw	GW912f	Overijssel	Okt-dec
8	Vrouw	GW960f	Veluwe (ten zuiden van de A1)	Vanaf dec

In februari wordt ook de eerste wolf in 150 jaar in Utrecht vastgesteld. Dit is in tegenstelling tot wolvin Naya een zichtbare wolf, die van dag tot dag kan worden gevolgd via meldingen en social media. De wolf wordt op 21 februari in Gelderland gezien, loopt langs de Nederrijn door Bennekom en dan langs Leusden/Amersfoort. Achteraf blijkt dat deze wolf ook langs Bunschoten is gekomen, waar een schaap wordt doodgebeten en DNA wordt verzameld. Op social media verschijnt een filmpje waarop is te zien dat deze wolf de A28 oversteekt en ternauwernood een vrachtwagen kan ontwijken. Een treinmachinist meldt nadien de wolf nog tussen Putten en Ermelo. Daarna komen er geen nieuwe meldingen meer.

Figuur 5: Overzicht van C1 en C2 meldingen in Noord-Nederland (zonder schadegevallen landbouwhuisdieren) t/m 1-12-2018

Vanaf maart zijn er veel meldingen in Drenthe en Fryslân, waarvan niet duidelijk is om hoeveel wolven het gaat, zie figuur 5 voor een kaart van gevalideerde waarnemingen van wolven in Noord-Nederland. Pas na de DNA-uitslagen van 6 juli, blijkt dat de schadegevallen betrekking hebben op minimaal 3 wolven: Op 14 mei wordt de eerste wolf in 150 jaar in Fryslân vastgesteld. Ook rond het Drents-Friese Wold is dan enige tijd een wolf aanwezig en in Midden-Drenthe. Later blijkt dat een mannelijke wolf (GW953m) uit midden-Drenthe wordt teruggevonden in Duitsland.

Een mannelijke wolf (GW979m) loopt in mei door Fryslân, Flevoland (en is daarmee de eerste wolf ooit in Flevoland) en vervolgens door de Betuwe en Brabant naar Leopoldsburg, waar hij zich aansluit bij wolvin Naya rond 12 augustus.

Figuur 6: Overzicht van C1 en C2 meldingen in Midden- en Oost-Nederland (zonder schadegevallen) t/m 1-12-2018

Op 6 juli meldt Wageningen Environmental Research (WEnR) dat uit DNA-analyse is gebleken dat zes individuele wolven met DNA zijn aangetoond in het eerste half jaar.

Figuur 7: Wolvenmonitoring mei-juli 2018 (Bron: WEnR, 24-08-2018)

De vrouwelijke wolf (GW998f) die in maart-mei verbleef in midden-Drenthe vestigt zich vanaf 26 juli op de Noord-Veluwe zie Figuur 7. Op 26 juli wordt door WiN vrijwilliger Jaap van Leeuwen van Wolven in Nederland een keutel en spoor van 715 meter lengte gedocumenteerd die aan de betreffende wolvin zijn toe te schrijven. Keutels die later zijn gevonden, blijken van hetzelfde dier afkomstig. Vooruitlopend op de jaarrapportage van 2019: deze vrouwelijke wolf is eind

januari 2019 nog steeds op de Noord-Veluwe aangetoond, waarmee het de eerste officiële gevestigde wolf is in Nederland.

Op 15 september volgt een eerste foto-waarneming van een wolf (vermoedelijk GW998f), gemaakt door een wildcamera die werd opgehangen door Jaap van Leeuwen. Zie verder Figuur 6 voor de gevalideerde waarnemingen van midden- en Oost-Nederland.

Op 7 december blijkt uit DNA-onderzoek dat er zelfs twee vrouwelijke wolven keutels achterlaten op de Veluwe. De scheiding tussen beide leefgebieden lijkt te liggen ter hoogte van de A1, waarbij vrouw GW998f met name actief lijkt ten noorden van de A1. Het activiteit gebied van de andere wolvin (GW906f) moet nog worden vastgesteld, alsmede de herkomst.

3.6 Schadegevallen bij landbouwhuisdieren

In 2018 zijn (minimaal) bij 44 boeren 168 landbouwhuisdieren gedood door wolven, zie hiervoor bijlage 3. De afhandeling van schadegevallen bij landbouwhuisdieren is een taak van BIJ12/Faunafonds. WiN heeft binnen de opdracht voor het wolvenmeldpunt een aparte (extra) opdracht voor verrichten van veldonderzoek bij schade aan landbouwhuisdieren (indien nodig). In 2018 is dit 6 keer gedaan.

20-5-2018	Zevenhuizen
15-10-2018	Heino
16-10- 2018	Overloon
4-11-2018	Vriezeveen
2-12-2018	De Lutte
12-12-2018	Kerk Avezaath

3.7 Goudjakhals

Naast de wolf monitort WiN ook andere grote carnivoren, waaronder de goudjakhals. Er is veel te doen geweest rondom de goudjakhals (*Canis aureus*) aan het begin van de zomer. Oorspronkelijk was er sprake van drie waarnemingen van goudjakhals in Nederland, maar dit is teruggeschroefd naar twee. De derde waarneming bleek een reclame stunt van Nicolette van Dam (die dacht filmbeelden van een wolf te gebruiken). Evengoed zijn er meerdere gevalideerde meldingen in Nederland en neemt de goudjakhals overal in Europa toe. Door Joliene Wennink (student Bos- en Natuurbeheer Wageningen) is onder supervisie van de Zoogdiervereniging een afstudeeronderzoek uitgevoerd naar de habitatvoorkeur van de goudjakhals.

4 Conclusies en aanbevelingen

Conclusies

Het jaar 2018 kan het 'Jaar van de Wolf' worden genoemd voor Nederland. In 2018 zijn er t/m 1 december acht verschillende zwervende wolven vastgesteld in Nederland. In de buurlanden is sprake van vestiging van wolven direct over de grens: bij Meppen (D) en bij Leopoldsborg (B). Ook op de Veluwe lijkt sinds eind juli een vast territorium aanwezig van een wolvin. Het aantal meldingen van wolven is enorm toegenomen: van ongeveer 250 in 2017, naar ongeveer 1600 in 2018. Het aantal C1 en C2 meldingen staat op 1 december op 40 (zonder bevestigde schadegevallen).

De enorme toename aan meldingen is opgevangen dankzij 9 extra vrijwilligers, het instellen van regio-coördinatoren, het automatiseren van de website, het opleiden van een grote groep professionals en vrijwilligers en door meer uren te besteden aan coördinatie, validatie en persvoorlichting.

Aanbevelingen

In 2019 zullen de provincies verdere invulling geven aan een actieve monitoring van wolven in verband met het aantonen van vestiging, territoria en wellicht voortplanting. Wolven in Nederland beveelt aan deze monitoring in te richten als een NEM Meetnet.

5 Bronnenlijst

Bij12/Faunafonds (2019), Faunaschade Wolf.

<https://www.bij12.nl/onderwerpen/faunazaken/faunaschade-informatie-per-diersoort/wolf/>

Wageningen Environmental Research, 2018, DNA analyse eerste helft 2018, www.wur.nl/nl/nieuws/Dit-voorjaar-bezochten-zes-verschillende-wolven-Nederland.htm

Wildtier management Niedersachsen, 2018,

www.wolfsmonitoring.com/monitoring/territoriale_vorkommen_in_niedersachsen/rudel_meppen/

Reinhardt, I e.a. 2015. Monitoring von Wolf, Luchs und Bär in Deutschland, Bundesamt für Naturschutz

Bijlage 1: Overzicht van persvoorlichting

Overzicht van persvoorlichting van WiN/Wolvenmeldpunt t/m 1 december 2018

Omroep radio/tv	Datum publicatie	Wie	Link naar uitzending
BNR Nieuwsradio	5-1-2018	Glenn Lelieveld	https://www.bnr.nl/podcast/ask-me-anything/10336756/de-wolf
Boerderij Eindhovens dagblad	6-1-2018	Dick Klees	https://kampen.online/jagers-zien-wolf-zalkerdijk/
	8-1-2018	Maurice La Haye	http://www.boerderij.nl/Home/Nieuws/2018/1/LTO-vindt-een-meldpunt-wolvenschade-genoeg-233062E/
Nieuwe Oogst	16-1-2018		https://www.ed.nl/eindhoven/wolf-gesignaleerd-in-oosten-van-brabant-kwestie-van-tijd-voor-er-meer-volgen~a20f305b/
Gelderlander	19-1-2018	Glenn Lelieveld	https://www.omroepgelderland.nl/tv/programma/142817503/De-Week-van-Gelderland/aflevering/29034
Gelderlander	13-2-2018	Maurice La Haye	https://www.nieuweoogst.nu/nieuws/2018/02/13/wolf-gespot-in-oost-nederland
rtv Oost,	13-2-2018	Maurice La Haye	https://www.gelderlander.nl/overijssel/vrachtwagenchauffeur-spot-wolf-bij-almelo-hij-liep-op-een-meter-afstand~a8c2d5af/
Tubantia interview Nieuws Overijssel.nl	13-2-2018	Maurice La Haye	https://www.gelderlander.nl/nijmegen-e-o/is-het-beest-dat-lobke-tijdens-het-hardlopen-zag-een-wolf-of-toch-niet~aa353be8/
	13-2-2018	Dick Klees	
tel, interview NRC	13-2-2018	Dick Klees	https://www.tubantia.nl/twenterand/wolf-stak-drukke-n36-over-dodeschapen-niet-door-wolf-gegrepen~a8c2d5af/
Gelderlander	13-2-2018	Dick Klees	
Hart van Nederland	13-2-2018	Dick Klees	
Tubantia	14-2-2018	Maurice La Haye	https://www.gelderlander.nl/nijmegen-e-o/twee-schapen-s-nachts-aangevallen-slagveld-aan-wol-kan-duiden-op-wolf~aa0f816f/
NOS	22-2-2018	Leo Linnartz	https://www.hartvannederland.nl/nieuws/2018/wolf-nu-ook-in-de-bebouwde-kom-van-benekom-gezien-en-gefilmd/?
AD	22-2-2018		https://www.tubantia.nl/wierden/wolf-gespot-in-twente-helaas-is-het-een-hoax~aa0ba6a3/
NOS Jeugdjournaal TV	22-2-2018		https://nos.nl/artikel/2218915-boswachter-over-wolf-in-utrecht-mooiste-dag-uit-mijn-carriere.html
Trouw	23-2-2018	Maurice La Haye	https://www.ad.nl/amersfoort/veelbesproken-wolf-laat-zich-zien-in-gelderse-polder~af0195f7/
Gelderlander	25-2-2018	Dick Klees	https://jeugdjournaal.nl/artikel/2219376-youssef-gaat-op-zoek-naar-de-wolf.html?ext=html
Gelderlander Nederlands Dagblad	25-2-2018		https://www.trouw.nl/home/de-wolf-is-bezig-aan-een-opmars-in-europa-maar-als-hij-zwitserland-aandoet-heeft-hij-pech~a2d87283/
AVROTROS 1 vandaag	26-2-2018	Leo Linnartz	https://www.gelderlander.nl/de-vallei/de-wolf-is-terug-wie-volgt-goudjakhals-lynx-of-zelfs-de-bruine-beer~aefe3f73/
	28-2-2018		https://www.gelderlander.nl/nijmegen-e-o/maldense-ik-zag-s-nachts-een-wolf-in-mijn-tuin-eten~adce4362/
RTVoost	2-3-2018		https://www.nd.nl/nieuws/nederland/in-nederland-is-plek-voor-veertig-wolven.2950528.lynkx
Tubantia	8-3-2018	Dick Klees	https://tvblik.nl/eenvandaag/8-maart-2018-wolf-in-limburg-valt-schapen-aan
De Stentor	18-3-2018	Glenn Lelieveld	http://www.rtvoost.nl/nieuws/288361/zeg-het-maar-steekt-hier-een-wolf-de-a35-bij-hengelo-over
RTVoost	18-3-2018	Glenn Lelieveld	https://www.rtvoost.nl/nieuws/288361/Zeg-het-maar-steekt-hier-een-wolf-de-A35-bij-Hengelo-over
De Stadscoerier	19-3-2018		https://www.tubantia.nl/hengelo/wolf-op-de-a35-het-kan-maar-het-kan-ook-een-hond-zijn~a18e269d/
RTVoost	22-3-2018		https://www.destentor.nl/kampen/wolf-op-strooptocht-door-ijsdeltat~a3ecc47c/
RTV Drenthe	22-3-2018		http://www.rtvoost.nl/nieuws/288746/twee-keer-raak-op-een-dag-opnieuw-wolf-gezien-in-overijssel
Tubantia	22-3-2018	Maurice La Haye	https://destadskoerier.nl/algemeen/wolf-gespot-in-mastenbroek-ook-schapen-qedood

Nu.nl	22-3-2018	Maurice La Haye	http://www.rtvooost.nl/nieuws/288746/twee-keer-raak-op-een-dag-opnieuw-wolf-gezien-in-overijssel
Nu.nl	22-3-2018	Dick Klees	https://destadskoerier.nl/algemeen/wolf-gespot-in-mastenbroek-ook-schape-gedood
Dagblad van het Noorden	26-3-2018		https://www.rtvdrenthe.nl/nieuws/132875/Wolf-doodde-schape-Eerst-onderzoek-afwachten
Dagblad van het Noorden	26-3-2018		https://www.tubantia.nl/hengelo-e-o/was-dit-dode-schaap-in-beckum-het-werk-van-een-wolf~a402850d/
1Vandaag	26-3-2018	Dick Klees	https://www.dvhn.nl/drenthe/Meldingen-van-dode-schape-uit-heel-Drenthe-is-een-wolf-op-strooptocht-video-23032452.html
RTV Noord	28-3-2018	Maurice La Haye	https://www.nu.nl/dieren/5198057/tientallen-waarnemingen-per-week-van-mogelijke-wolven-in-nederland.html
Dagblad van het Noorden	28-3-2018	Maurice La Haye	https://www.nu.nl/dieren/5198057/tientallen-waarnemingen-per-week-van-mogelijke-wolven-in-nederland.html
RTV Drenthe	3-4-2018		https://www.dvhn.nl/groningen/Kenner-%E2%80%98Dier-in-Barnflair-ziet-er-uit-als-een-wolf-maar-die-staart-klopt-eigenlijk-niet%E2%80%99-23055835.html
Leeuwarder Courant	20-4-2018	Leo Linnartz	https://www.dvhn.nl/drenthe/De-wolf-heeft-een-zwak-voor-Drenthe-23108229.html
Radio1	2-5-2018	Ellen, Tara, Joliene (WIN)	https://eenvandaag.avrotros.nl : hoe werkt het wolvenmeldpunt
BNR Nieuwsradio	3-5-2018	Maurice La Haye	https://www.rtvnoord.nl/nieuws/193640/Fotograaf-keek-wolf-in-de-oogen-Een-uur-later-stond-ik-noq-te-trillen
Telegraaf	4-5-2018	Maurice La Haye	http://www.dvhn.nl/groningen/Natuurfotograaf-spot-wolf-in-Onnerpolder-23154912.html
Pauw	4-5-2018	Bart Beekers	https://www.ad.nl/binnenland/opnieuw-wolf-gespot-we-gaan-naar-de-continue-aanwezigheid-van-deze-dieren~a5fcc1bc/
Dutch News	6-5-2018	Maurice La Haye	http://www.rtvdrenthe.nl/nieuws/134371/Terug-van-weggeveest-in-de-Drentse-natuur-de-wolf
Gelderlander	14-5-2018	Maurice La Haye	http://www.lc.nl/friesland/Wolf-in-Drents-Friese-Wold-vrouw-tje-dat-territorium-vestigt-Er-is-ruimte-genoeg-23178740.html
Omroep Gelderland	15-5-2018	Maurice La Haye	https://www.nporadio1.nl/nos-radio-1-journaal/onderwerpen/455851-wolf-na-lange-tijd-weer-gezien-in-friesland-wolvencongres-in-brussel
Omroep Gelderland	17-5-2018	Maurice La Haye	https://www.bnr.nl/podcast/de-ochtendspits/10344429/jongeren-social-media-en-belasting
M	18-5-2018	Maurice La Haye	https://www.telegraaf.nl/nieuws/2052757/wolf-slaat-twee-keer-toe-bij-zelfde-boer
Leeuwarder Courant	18-5-2018	Glenn Lelieveld	https://pauw.bnnvara.nl/media/385068
De Stentor	18-5-2018	Maurice La Haye	https://www.dutchnews.nl/news/2018/05/groningen-farmer-cries-wolf-twice-as-over-30-sheep-are-killed-in-the-north/
Tubantia	22-5-2018	Maurice La Haye	https://www.gelderlander.nl/ede/kans-dat-lammeren-in-ede-gedood-zijn-door-wolf-erg-klein-geen-signalen-voor~ab8504f9/
RTV Oost	22-5-2018	Maurice La Haye	https://www.omroep gelderland.nl/nieuws/2315945/Wolf-in-Gelderland-is-onwaarschijnlijk
Leeuwarder courant	22-5-2018	Maurice La Haye	https://www.omroep gelderland.nl/nieuws/2315945/Wolf-in-Gelderland-is-onwaarschijnlijk
Dit is M	22-5-2018	Leo Linnartz	#ditiM
De Stentor	23-5-2018	Glenn Lelieveld	https://www.dvhn.nl/drenthe/Wolvenspecialist-%E2%80%98Drenthe-is-perfect-leefgebied-voor-een-roedel-wolven%E2%80%99-23205279.html
AD	4-6-2018	Maurice La Haye	https://www.lc.nl/friesland/Een-wolf-die-een-koe-aanvreet-Het-kan-ook-hier-gebeuren-23245177.html
Stedendriehoek	14-6-2018	Leo Linnartz	https://www.destentor.nl/raalte/26-dode-schape-waarschijnlijk-door-een-wolf-ongekend-hoog~aff76313/
L1	14-6-2018		https://www.tubantia.nl/binnenland/26-doden-schape-waarschijnlijk-door-een-wolf-ongekend-hoog~aff76313/
Vroege Vogels	14-6-2018	Maurice La Haye	http://www.rtvooost.nl/nieuws/293701/wolven-in-nederland-over-dode-schape-liederholthuis-geen-typische-wolvenbeet
De Stentor	15-6-2018	Dick Klees	https://www.nrc.nl/nieuws/2018/06/15/schapebloedbad-maar-was-het-een-wolf-a1606745

Stentor	20-6-2018	Leo Linnartz	https://www.lc.nl/friesland/Wolf-bij-Buitenpost-Een-jaar-geleden-was-dit-bijzonder-23295382.html
NOS	29-6-2018	Glenn Lelieveld	https://www.omroepgelderland.nl/nieuws/2318885/Boer-pas-op-voor-de-goudjakhals
RTV Oost	1-7-2018	Elze Polman	http://www.a7dubbelbekeken.nl/editie/a7-juli-2018/
Volkskrant	2-7-2018	Leo Linnartz	https://www.destentor.nl/achterhoek/wolvenkenner-niet-blij-met-nep-video-nicolette-van-dam-over-goudjakhals~ac5a2de4/
NOS	6-7-2018	Leo Linnartz	https://www.ad.nl/binnenland/zes-verschillende-wolven-br-bezochten-ons-land~ab46f801/
RTL Nieuws	6-7-2018	Glenn Lelieveld	https://www.dvhn.nl/groningen/Drie-wolven-dolen-misschien-nog-steds-door-het-Noorden-23347653.html
Telegraaf	25-7-2018		https://www.stedendriehoek.net/stedendriehoek/nieuws/de-wolf-komt-terug-en-dat-kan-prima-in-ons-land
BBC	2-8-2018	Glenn Lelieveld	https://www.rtvnoord.nl/nieuws/197289/Schaphouder-Krol-Maatregelen-tegen-de-wolf-vormen-groot-probleem
Omroep Gelderland	4-8-2018	Glenn Lelieveld	https://www.limburger.nl/cnt/dmf20180804_00070138/wolf-gespot-in-midden-limburg-of-toch-niet
Omroep Gelderland	5-8-2018	Leo Linnartz	https://www.1limburg.nl/hij-weer-gespot-limburg-de-wolf
Vroege Vogels	5-8-2018	Elze Polman	https://vroegevogels.bnnvara.nl/media/386393
Omroep Gelderland	8-8-2018	Maurice La Haye	https://www.destentor.nl/zeewolde/wolf-duikt-voor-het-eerst-op-in-flevoland-en-doodt-schaap-in-zeewolde~aa6976b9/
RTV-Oost	8-8-2018	Maurice La Haye	https://www.destentor.nl/vechtdal/wolf-staat-nu-echt-aan-de-grens-enlsquo-neem-maatregelenrsquo~a3f7c095/
Provincie Brabant	9-8-2018	Maurice La Haye	https://nos.nl/artikel/2245323-26-schapen-toch-gebeten-door-wolf-allesmaal-dood.html
Omroep Brabant	9-8-2018	Maurice La Haye	https://m.rtvoost.nl/nieuws/296824/26-schapen-in-lierderholthuis-in-juni-gedood-door-een-wolf
Natuurrijk	9-8-2018	Maurice La Haye	https://www.destentor.nl/zeewolde/wolf-duikt-voor-het-eerst-op-in-flevoland-en-doodt-schaap-in-zeewolde~aa6976b9/
Dagblad van het Noorden	9-8-2018	Maurice La Haye	https://nos.nl/artikel/2245323-26-schapen-toch-gebeten-door-wolf-allesmaal-dood.html
NRC	10-8-2018	Maurice La Haye	https://nos.nl/artikel/2245323-26-schapen-toch-gebeten-door-wolf-allesmaal-dood.html
De Stadscoerier	10-8-2018	Elze Polman	https://www.rtl.nl/video/ae1f92ee-245a-34ac-b9a1-286c7ceee154/
Kampen online	10-8-2018	Elze Polman	https://www.telegraaf.nl/nieuws/2414544/wolf-trekt-nu-ook-polder-binnen
Omroep Gelderland	10-8-2018	Maurice La Haye	https://www.bbc.com/news/world-europe-45141306
Omroep Gelderland	24-8-2018	Glenn Lelieveld	https://www.rtvdrenthe.nl/nieuws/138084/Drentse-wolf-wandelt-verder-naar-de-Veluwe
Omroep Gelderland	12-9-2018	Roeland Vermeulen	https://www.omroepgelderland.nl/radio/programma/169794880/Op-de-koffie/aflevering/29912
RTV Drenthe	13-9-2018	Glenn Lelieveld	https://www.omroepgelderland.nl/nieuws/2323713/Leren-van-de-Duitsers-hoe-herken-je-een-wolvendrol
Limburger	14-9-2018	Roeland Vermeulen	https://www.omroepgelderland.nl/nieuws/2323867/Uitzending-over-de-wolf-bij-Omroep-Gelderland
RTV Drenthe	17-9-2018	Ellen v Norren Jaap v Leeuwen	Quest december 2018 p. 70-75
RTV Oost	7-10-2018	Glenn Lelieveld	https://www.rtvdrenthe.nl/nieuws/139498/Wolf-gezien-bij-Dalerpeel-en-Zwinderen-experts-twijfelen
Dagblad van het Noorden	8-10-2018	Elze Polman	https://www.omroepgelderland.nl/tv/programma/232488309/GLD-Nieuws/aflevering/32368/Maandag-8-oktober
Dagblad van het Noorden	16-10-2018	Glenn Lelieveld	https://www.rtvoost.nl/nieuws/300306/Podcast-Welkom-Wolf-nieuwe-aflevering-op-zoek-naar-sporen
RTV Oost	22-10-2018	Leo Linnartz	
RTV Noord	16-11-2018	Ellen van Norren	https://www.brabant.nl/actueel/nieuws/2018/november/jeroen-stoutjesdijk-brabants-natuurbeheerder-van-het-jaar
AD		Dick Klees	Helenaveen

Bijlage 2: Naturetoday berichten 2018

datum	Titel	URL
16-jan	Wolf ongezien vrijwel permanent aanwezig in Nederland	https://www.naturetoday.com/intl/nl/nature-reports/message/?msg=24074
13-feb	Wederom een wolf in Nederland	https://www.naturetoday.com/intl/nl/nature-reports/message/?msg=24141
21-feb	Wolf onderweg door Gelderland	https://www.naturetoday.com/intl/nl/nature-reports/message/?msg=24154
22-feb	Wolf loopt door Gelders dorp Bennekom	https://www.naturetoday.com/intl/nl/nature-reports/message/?msg=24155
17-mei	Wat gaat er veranderen bij de eerste territoriale wolf in Nederland?	https://www.naturetoday.com/intl/nl/nature-reports/message/?msg=24343
14-jun	Wanneer is de wolf terug in Nederland?	https://www.naturetoday.com/intl/nl/nature-reports/message/?msg=24410
26-jun	Derde goudjakhals ooit waargenomen, voor het eerst overdag	https://www.naturetoday.com/intl/nl/nature-reports/message/?msg=24447
3-jul	Goudjakhals van Ruurlo blijkt gefabriceerd filmpje	https://www.naturetoday.com/intl/nl/nature-reports/message/?msg=24462
6-jul	Dit voorjaar bezochten zes verschillende wolven Nederland	https://www.naturetoday.com/intl/nl/nature-reports/message/?msg=24469
31-jul	Nieuw wolventerritorium naast Nederlandse grens	https://www.naturetoday.com/intl/nl/nature-reports/message/?msg=24530
24-aug	Poep blijkt essentieel bij speurtocht naar wolf op Veluwe	https://www.naturetoday.com/intl/nl/nature-reports/message/?msg=24576
17-sep	Pilot kuddewaakhonden tegen roofdieren	https://www.naturetoday.com/intl/nl/nature-reports/message/?msg=24621
27-sep	Meer wolvenroedels, maar schade blijft achter in Nedersaksen	https://www.naturetoday.com/intl/nl/nature-reports/message/?msg=24642
5-okt	Gelderland als eerste provincie daadkrachtig met wolfmonitoring	https://www.naturetoday.com/intl/nl/nature-reports/message/?msg=24660
8-okt	Vrijwilligersnetwerk legt wolf vast op cameraval Veluwe	https://www.naturetoday.com/intl/nl/nature-reports/message/?msg=24664

Bijlage 3: Schapenkills 2018

2-12-2018	de Lutte	Overijssel	Scha(a)p(en)	1
18-10-2018	Oosterhesselen	Drenthe	Scha(a)p(en)	6
17-10-2018	Hollandseveld	Drenthe	Scha(a)p(en)	1
17-10-2018	Slagharen	Overijssel	Scha(a)p(en)	1
14-10-2018	Heino	Overijssel	Scha(a)p(en)	1
12-10-2018	Den Ham	Overijssel	Scha(a)p(en)	2
10-10-2018	Den Ham	Overijssel	Scha(a)p(en)	3
7-10-2018	Dalerpeel	Drenthe	Scha(a)p(en)	4
3-10-2018	Orvelte	Drenthe	Scha(a)p(en)	4
10-7-2018	Buren	Gelderland	Scha(a)p(en)	2
5-7-2018	Zeewolde	Flevoland	Scha(a)p(en)	2
22-6-2018	Rinsumageest	Friesland	Scha(a)p(en)	1
20-6-2018	Driesum	Friesland	Scha(a)p(en)	2
20-6-2018	Oldelamer	Friesland	Scha(a)p(en)	2
13-6-2018	Laag-Zuthem	Overijssel	Scha(a)p(en)	31
29-5-2018	Hollandseveld	Drenthe	Scha(a)p(en)	11
25-5-2018	Ekehaar	Drenthe	Scha(a)p(en)	2
18-5-2018	Marum	Groningen	Scha(a)p(en)	2
16-5-2018	Marum	Groningen	Scha(a)p(en)	15
3-5-2018	Langezwaag	Friesland	Scha(a)p(en)	6
2-5-2018	De Knipe	Friesland	Scha(a)p(en)	7
5-4-2018	Ruurlo	Gelderland	Scha(a)p(en)	3
4-4-2018	Boijl	Friesland	Scha(a)p(en)	2
4-4-2018	Markelo	Overijssel	Scha(a)p(en)	3
31-3-2018	Alteveer	Drenthe	Scha(a)p(en)	3
31-3-2018	Zwinderen	Drenthe	Scha(a)p(en)	2
31-3-2018	Zuidwolde	Drenthe	Scha(a)p(en)	2
31-3-2018	NieuwLeusen	Overijssel	Scha(a)p(en)	2
31-3-2018	Sellingen	Drenthe	Scha(a)p(en)	1
30-3-2018	Kerkenveld	Drenthe	Scha(a)p(en)	1
29-3-2018	Staphorst	Overijssel	Scha(a)p(en)	3
29-3-2018	Alteveer	Drenthe	Scha(a)p(en)	2
28-3-2018	Drogeropslagen	Overijssel	Scha(a)p(en)	1
26-3-2018	Zuidwolde	Drenthe	Scha(a)p(en)	3
25-3-2018	Oosterhesselen	Drenthe	Scha(a)p(en)	4
23-3-2018	Rouveen	Overijssel	Scha(a)p(en)	1
22-3-2018	Kampen	Overijssel	Scha(a)p(en)	3
22-3-2018	Kampen	Overijssel	Scha(a)p(en)	2
18-3-2018	Beckum	Overijssel	Scha(a)p(en)	2
18-3-2018	Benneveld	Drenthe	Scha(a)p(en)	6
5-3-2018	Lottum	Limburg	Scha(a)p(en)	4
5-3-2018	Venlo	Limburg	Scha(a)p(en)	9
5-3-2018	Heythuysen	Limburg	Scha(a)p(en)	2
23-2-2018	Bunschoten	Utrecht	Scha(a)p(en)	1